

Опубліковано: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2076-vadym-nazarenko-kvartyrne-pytannia-ta-hospodarska-diialnist-osobovoho-skladu-rosiiskoho-harnizonu-m-kyieva-u-druhii-polovyni-xvii-xviii-st>

Вадим НАЗАРЕНКО. «Квартирне питання» та господарська діяльність особового складу російського гарнізону м. Києва у другій половині XVII-XVIII ст.

Category: [Дослідження](#)

Created on Wednesday, 28 December 2016 22:56

Hits: 459

Історіографічні студії з тематики російської військової присутності на території Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. зосереджуються переважно на вивченні військових операцій в регіоні та дислокації армійських полків, зокрема їхньому матеріальному забезпеченні та конфліктах із місцевим населенням. Також дослідники звертають увагу на вплив воєвод, губернаторів та комендантів на політичне життя Гетьманщини. При цьому залишається нерозглянутим цілий ряд аспектів російської військової присутності на українських землях у другій половині XVII–XVIII ст. Насамперед це стосується гарнізонних військ, їх структури, чисельності, функцій. Практично не досліджені побутові умови та господарська діяльність особового складу гарнізонів. Вивчення цієї тематики дає можливість поглянути на російські контингенти із низового рівня: як жили солдати і офіцери, чим вони займалися окрім військової служби, як їхня господарська діяльність впливала на стосунки із місцевим населенням. Тому в цій розвідці спробуємо розглянути житлові умови особового складу російського гарнізону м. Києва та основні господарські заняття солдатів та офіцерів. Зауважимо, що умови служби гарнізонних частин та підрозділів суттєво відрізнялися від польових полків. Особовий склад гарнізонів мав більше можливостей для створення родин, облаштування побуту, налагодження контактів із місцевим населенням та економічної активності.

Проблематика побутових умов російських вояків під час служби на території Гетьманщини та їхньої господарської діяльності у другій половині XVII–XVIII ст. розпорошена в працях з історії українських міст, російського війська, соціально-економічного розвитку українських земель та багатьох інших темах¹. Умови життя та економічна активність російських вояків, котрі несли службу в Києві за часів Гетьманщини частково висвітлюється в працях з історії міста, насамперед, дослідженнях В. Іконникова, М. Оглобліна, О. Андрієвського, В. Щербини, Г. Алфьорової і В. Харламова та ін².

Російський гарнізон на чолі з воєводами Ф. Куракіним та Ф. Волконським було введено до Києва у 1654 р. У другій половині XVII ст. основу його структури складали стрілецькі прикази, солдатські та рейтарські полки, пушкарі. До XVIII ст. штатів гарнізону не існувало, тому структура і чисельність російського

контингенту в Києві у 1654–1711 рр. часто змінювалася. Так, на службі в Києві у другій половині XVII ст. могло перебувати від до 2 тис. до майже 8 тис. чол.

У XVIII ст. в російській армії затвердили кілька штатів (1711, 1720, 1731 та 1764 рр.) гарнізонних військ і російський контингент в Києві отримав сталі структури і чисельність³. У 1711–1720 рр. в Києві дислокувалося 4 гарнізонних полки, в 1720–1764 рр. – 5 полків, із 1764 р. – 6 окремих батальйонів. Окрім того, до складу гарнізону входили спеціальні артилерійська, інженерна та рейтарська команди⁴. Штатна чисельність гарнізону складала 5-7 тис. чол. Однак через некомплект особового складу і постійне залучення солдатів гарнізону до виконання завдань за межами Києва, фактична чисельність російського військового контингенту завжди була меншою. При цьому російські солдати разом із членами своїх родин складали значний відсоток населення міста. Згідно підрахунків А. Перковського, станом на 1718 р. особовий склад гарнізону складав 30,6% від усіх, хто проживав у Києві⁵. У 1742 р. російські військові разом зі своїми родинами складали 28,6 % населення міста⁶.

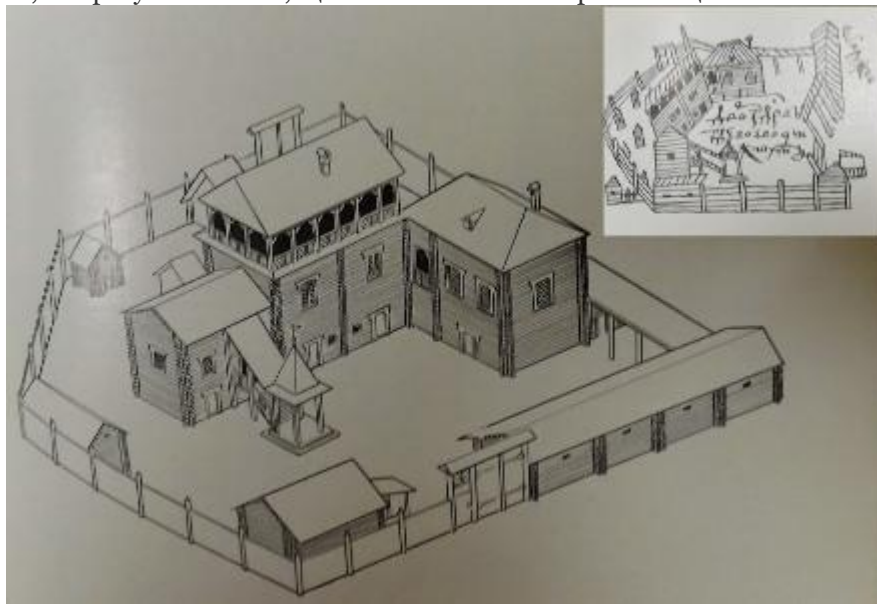

Фрагмент плану Києва 1695 р., на якому показано Софійський монастир та двори особового складу російського гарнізону

До початку XIX ст. Київ, як міський центр, не мав цілісної структури. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. російська залога в Києві утворила дві окремі локації, що розросталася з кожним десятиліттям і стала одними із складових Києва як урбаністичного центру. У другій половині XVII ст. гарнізонним «ареалом» була Старокиївська фортеця, де проживав командний і рядовий склад російських частин та підрозділів. Від початку XVIII ст. більша частина особового складу проживала на території Києво-Печерської фортеці та її форштадту (від нім. Vorstadt – передмістя). При цьому території обох фортець не були суто «гарнізонним» простором. Там стояли православні монастирі, проживали їхні піддані, а також купці та ремісники. Так, під час пожежі в 1762 р. на території Старокиївської фортеці згоріло 21 двір особового складу Стародубського та Київського гарнізонних полків, а також 2 двори «малороссиян»⁷. Внаслідок епідемії чуми в Києві в 1770–1771 рр. на території Києво-Печерської фортеці померло 643 російських військових та членів їхніх сімей та 894 «малороссиян, посполитых и разночинцев»; на території Старокиївської фортеці – 163 і 223 чол. відповідно⁸.

«Квартирне питання» було одним із головних, де неодноразово перетиналися інтереси російських вояків та мешканців Києва, насамперед підданих магістрату та монастирів. Вже відразу після свого приходу до Києва в 1654 р. російські ратники зайняли частину земель київських монастирів для будівництва фортеці та житла. Більше 10 років російські військові, насамперед рейтарі, проживали у будинках міщан на Подолі, що ставало причиною багатьох конфліктів.

Поступово житлове питання вирішувалося: в 1665 р. київський воєвода М. Львов зазначив, що в Києві стояло 200 дворів, в котрих проживали ратники і 1000, де мешкали міщани⁹. У той же час гарнізон Києва нараховував близько 4 тис. чол. Навряд би ця кількість помістилася у наявних дворах, тому частина особового складу продовжувала квартирувати в будинках київських міщан. Проблему намагався вирішити київський воєвода П. Шереметьєв (наступник Львова), який на отримані від міщан 200 рублів збудував будинки для особового складу гарнізону і поклав початок Рейтарській слободі¹⁰. Станом на 1667 р., після будівництва Рейтарської та Стрілецької слобод на території Старокиївської фортеці налічувалося 480 будинків особового складу російського контингенту. Із них 55 належало командному складу, 425 – рядовому¹¹. У «Розписному списку» Києва за 1682 р. згадується 19 будинків для генерал-майора, стольників і полковників та 388 – для офіцерів, піддячих, рейтарів, стрільців та солдатів¹². Таким чином, за півтора десятиліття перебування в Києві російського гарнізону «квартирне питання» була фактично вирішене. Однак це було зроблено, в тому числі, і за рахунок земель, що належали монастирям і місцевим мешканцям.

Двір, де проживали київські воєводи у другій половині XVIII ст. Зображення на плані 1695 р. і реконструкція В.Харламова

(Джерело: Алферова Г.В., Харламов В.А. Київ во второй половине XVII века. – К., 1982. – С. 45.)

Після будівництва Печерської фортеці на початку XVIII ст. більшість особового складу російського контингенту проживала на її території або у форштадті. «Земельне» питання під час будівництва нової фортеці також вирішували за рахунок дворів і городів місцевого населення: в Лаври забрали 70 десятин (76,5 га) землі і знесли 955 дворів місцевих жителів, в основну підданих монастиря¹³.

У тогочасних сповідних розписах особовий склад гарнізону поділявся на такі групи: власники дворів; «квартирующие», які мали родини; «квартирующие» холостяки і холостяки, які проживали в казармах¹⁴. Більшість «квартирующих» мешкала у дворах своїх однополчан. Очевидно, вони платили певну суму

комірного або ж просто виконувати якусь роботу по господарству, наприклад носили воду, забезпечувати паливом і т.п.

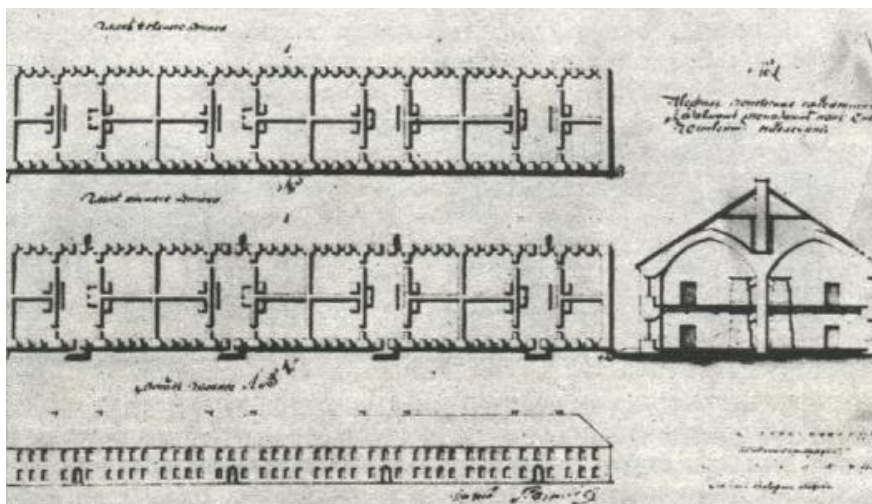
У 1720-х роках київський обер-комендант В. Поросуков зазначив, що навколо Києво-Печерської фортеці стояло 640 дворів особового складу гарнізонних полків¹⁵. В описі Києва за 1785 р. згадується, 632 солдатські будинки на території Києво-Печерської фортеці і 305 – в Старокиївській¹⁶.

Умови проживання солдатів були далекими від сучасних уявлень про побут і комфорт. Станом на жовтень 1742 р. більшість будинків солдатів, що жили на території форштадту Києво-Печерської фортеці, не мали пічних труб і були «курними» (власники таких «обителей» заявили, що не мають коштів на обладнання опалення, яке б задовольняло тогочасні пожежні норми). Відомо, що всього на території Києво-Печерської фортеці та поблизу неї у 1742 р. стояв 481 будинок «совсем без труб», де жили переважно солдати гарнізону, а також козаки¹⁷.

Солдати та деякі офіцери утримували у своїх дворах коней, дрібну та велику рогату худобу, домашню птицю. Поблизу будинків лежали купи гоню, який нечасто прибирався. Тому небезпідставно київський обер-комендант у 1720-х роках писав, що поміж будинками, де проживали солдати, «тягостный ходит воздух»¹⁸.

Офіцери, звичайно ж, мали кращі житлові умови. Їм було по кишені придбати двір у Києві. Із джерел відомо, що його ціна складала від 20 до 500 рублів¹⁹. У дворі заможного офіцера, окрім одного чи кількох будинків, стояли також господарські споруди: пекарня, баня, конюшня, сарай і т.п. Наприклад, підполковник гарнізону Христофор Нейман в 1750-х роках мав у своєму дворі на території форштадту Києво-Печерської фортеці такі житлові і господарські споруди: «светлица с сеньми на улице с камином», «светлица на двор с окошками без камина», пекарня, «кухня рубленная», льодовня, «баня рубленная с сеньми», сарай, «погребец» і конюшня на 5 стійл²⁰.

Пекарня та льодовня були ознакою заможності як солдатів, так і офіцерів. Поширеною серед «дворового строения» в дворах офіцерів була баня²¹. Крім офіцерів, не бідували і також і рейтарі, котрі у XVIII ст. служили кур'єрами. Більшість з них проживала у Рейтарській слободі і мала власні двори. Деякі рейтарі могли дозволити собі придбати садибу ціною в 500 рублів²².

Креслення двоповерхової кам'яної казарми (1768 р.)

Солдати-холостяки у XVIII ст., як зазначалося вище, проживали в казармах. Очевидно, перші такі споруди були дерев'яними. У 1745 р. вперше згадувались кам'яні казарми на території Києво-Печерської фортеці²³.

Однак наявність власних будинків чи будівництво казарм для гарнізону у XVIII ст. не звільнило місцеве населення від проблеми постою військових, адже окрім постійного гарнізону, в Києві деяких час могли розміщуватися польові частини та підрозділи. Особливо обтяжливий був постій під війн, які велися на південно-західних кордонах імперії.

Окрім жалування, у другій половині XVII–XVIII ст. російські солдати та офіцери, що несли службу в Києві, намагалися знайти інші джерела доходів й, відповідно, покращення матеріального становища²⁴. Документи про крадіжки, описи майна померлих, свідчення про падіж худоби, скарги міщан на солдатів з приводу економічного суперництва свідчать, що особовий склад гарнізону жив не лише за рахунок жалування. І це стосується не лише офіцерів-дворян, котрі могли володіти населеними пунктами і мати залежне населення, але і простих рядових²⁵.

Багато солдатів шукали можливості для додаткового заробітку, використовуючи легальні та нелегальні засоби. У другій половині XVII ст. у складі гарнізону несли службу стрільці та пушкарі. Окрім жалування, вони також мали право займатися ремеслами і торгівлею. У XVIII ст. держава негативно дивилася на те, що солдати і офіцери регулярної армії займалися торгівлею та ремеслами (якщо вироблена продукція йшла «на сторону» для продажу). Ці види господарської діяльності, а також проживання поряд із місцевим населенням, були факторами, які погіршували дисципліну та боєздатність. Наприклад, у березні 1737 р., після інспекційної перевірки військових контингентів у Виборзі та Кексгольмі, вийшов імператорський указ, згідно якого Військова колегія мала розіслати до гарнізонів припис «наикрепчайшему командирскому смотрению быть, дабы воинского чина люди купеческих промыслов и торгов отнюдь не держались»²⁶. Однак чиновники розуміли, що тогочасне забезпечення військових було недостатнім, а тому іноді доводилося закривати очі на економічну активність солдатів та офіцерів. Так, у XVIII ст. держава дозволяла солдатам отримувати додатковий дохід за рахунок занять ремеслами²⁷. Однак це можна було робити лише в час, вільний від караулів та інших службових завдань. До того ж те, що військові займалися торгівлею, хоча й розглядалося владою як негативне явище, однак це не заважало особовому складу частин та підрозділів тримати торгові лавки, які часто були «записані на родичів»²⁸.

У Києві солдати та офіцери гарнізону активно контактували із місцевим населенням. Саме через призму таких зв'язків можна поглянути на господарські заняття російських вояків. Найбільше інформації про це можна відшукати, насамперед, у документах, де описуються суперечки між росіянами та мешканцями Подолу, адже гарнізон був окремим господарським організмом, що конкурував із міщанами та монастирями у ремеслах, торгівлі та наданні послуг. До того ж, російські вояки, користуючись своїм службовим становищем, привласнювали ресурси місцевого населення.

Так, в 1665 р. міщани склали перелік найбільш поширених зловживань з боку російських ратників і надіслали свою скаргу царю. Вони скаржилися, зокрема і на те, що стрільці захопили їхні землі та поставили

там свої торгові «лавки» та «бані». Крім цих земель, було захоплено сіножаті, а також озера, де розводили рибу²⁹.

Згадані у скарзі «торгові бані» були одним із найприбутковіших видів економічної діяльності. Це були великі лазні, де можна було помитися за гроші³⁰. «Торгові бані» давали значні прибутки як тим, хто тримав бані «на оброці», так і державній казні³¹. У Києві станом на 1666 р. відомо про два таких заклади, власниками яких були пушкарі гарнізону: «Баня торговая на оброке за киевскими пушкарями: за Демкою Радионовым да за Савкою Ореховым. Оброку на год платят они с той бани в Киеве в казну великого государя по тридцать одному рублю денег. Баня же торговая за киевским пушкарем за Ганкою Калашниковым. Платит он с той бани в Киеве в казну великого государя по тринадцати рублев по одному алтыну по четыре деньги оброку на год»³². Не відставали від пушкарів і стрільці. Наприклад, у 1680 р. стрілець Т. Микифоров зазначив, що придбав у своїх товаришів по службі дві «торгові бані», заплативши за них 60 руб (відомо, що вони стояли «в Верхнем городе во рву, против Кожемяцкой слободы») ³³. Щоб зрозуміти наскільки це заняття було прибутковим, достатньо зазначити, що річне грошове жалування стрільців на службі в Києві в той час складало 3 рублі на рік³⁴. Однак «торгових бань» було небагато і власниками такого «бізнесу» були лише найзаможніші ратники.

Стрільці також активно займалися торгівлею й ремеслами. Регулярні скарги київських міщан на стрільців, котрі торгували на Подолі – є тому підтвердженням, але все ж основним ринком збуту для підприємливих ратників були однополчани чи навіть держава³⁵. Для київського міщанства і монастирів солдати та офіцери гарнізону були конкурентами у певних галузях господарства. Конкуренція проявлялася у тому, що нерідко російські вояки займалися тими видами економічної діяльності, які на думку міщан, були лише їхньою «вотчиною». У другій половині XVII ст. це торгове суперництво було почасти обумовлене правовим становищем стрільців та пушкарів (котрі в Московській державі мали податкові пільги й активно займалися торгівлею та ремеслами). Звичні до російських практик стрільці переносили свій досвід економічної діяльності й на землі Гетьманщини. Тим паче, що Старокиївська фортеця не була кордоном для підприємливих ратників. Наприклад, у 1690-х роках міщани нарікали, що стрільці спускалися із Старокиївської фортеці на Поділ і торгували пивом, квасом, пирогами. У 1701 р. паломник І. Лук'янов згадував, що «утре все стрельцы сходят на Подол, а вечером перед вечернями так они на горе в верхнем городе торгуют между себя; и ряды у них свои; товарно сильно сидят. И кружало у них свое; и извошки по московски; и мясной ряд у стрельцов велик за городом»³⁶.

Суттєво не змінилася ситуація і у XVIII ст. Відомо що у 1728 р. на території Печерської фортеці та форштадті стояли 74 торгові «лавки», котрі належали російським військовим³⁷. У таких «лавках» торгували переважно члени родин військових. Серед власників «торгових точок» були також і солдатські вдови. Так, у 1744 р. згадується «лавки», що належали дружинам та вдовам особового складу гарнізону³⁸. Солдатські вдови неодноразово значилися також і серед тих, хто в Києві здавав паломникам житло в оренду³⁹.

Протягом XVIII ст. міщани регулярно скаржилися, що дружини особового складу гарнізону продавали на території Подолу тютюн, а також на те, що цирульники гарнізону «по базару и тамошним шынкам бреют людей»⁴⁰. Наведені приклади – далеко не повний перелік скарг підданих магістрату на російських вояків. Окрім заняття торгівлею та ремеслами, особовий складу гарнізону займався садівництвом, утримував коней,

худобу і домашню птицю. Відомо, що під час пошесті в 1752 р. в Рейтарській слободі здохло 23 голів худоби, ще дві – в інших частинах Старокиївської фортеці⁴¹. Про наявність значного числа коней та худоби у господарствах російських військових свідчать часті конфлікти з місцевими жителями за сіножаті. У перші десятиліття свого перебування в місті особовий склад гарнізону захопив багато сіножатей місцевих мешканців. При цьому частина військових привласнила собі такі площі сінокосів, що могла навіть продавати надлишок сіна⁴².

Досить специфічним способом заробітку для військових в Києві у XVIII ст. була вчительська праця. Наприклад, син останнього київського обер-коменданта, відомий мемуарист Ф. Вігель згадував, наприкінці XVIII ст. брав уроки арифметики і геометрії в артилерійського штик-юнкера Скрипкіна⁴³.

Окрім легальних і напівлегальних шляхів покращення майнового стану, російські військові часто мали і нелегальні шляхи збагачення. Так, київські рейтари, які у XVIII ст. часто їздили у відрядження, мали багато можливостей для додаткового заробітку. Основним їхнім службовим завданням була доставка дипломатичної пошти. Під час своїх відряджень ці кур'єри не лише доставляли дипломатичну пошту, але й листи та посилки від приватних осіб, за що отримували винагороду. До того ж рейтари займалися контрабандною товарів⁴⁴.

Майстровий гарнізонного батальйону з 1764 по 1786 рр.

Серед інших незаконних шляхів покращення майнового становища – фальшування монети, відбирання майна у місцевого населення, крадіжки. Вище було зазначено, що російські вояки відбирали у місцевих жителів землю, «рибні ловлі» та рибальське спорядження. Серед поширених зловживань також було незаконне вимагання грошей за проїзд. Проте найбільший пласт незаконної діяльності російських солдатів на

службі в Києві – це пограбування і крадіжки. Наприклад, в 1661 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель скаржився, що внаслідок безчинств російських ратників розорені монастирські «вотчини и хутори»⁴⁵. За твердженням І. Лук'янова, на початку XVIII ст. змагатися у крадійському промислі з російськими ратниками в Києві могли хіба що київські «школьники» («попущено воровать пуце московских солдат»)⁴⁶. Серед російських ратників іноді траплялися затяті рецидивісти. Так, солдат Т. Мильников притягувався до кримінальної відповідальності 11 разів⁴⁷. Проте іноді й російські вояки могли постраждати від злочинних дій місцевого населення, а нерідко солдати та жителі міста виступали як співучасники злочину⁴⁸.

Рядові гарнізонних піхотних полків російської армії в 1720 –1732 рр. (зліва в стрійовій уніформі, справа – в робочій)

Джерело: [Висковатов А. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск с древнейших времен до 1855 г.](#)

Російські солдати та офіцери, котрі несли службу в Києві протягом другої половини XVII–XVIII ст., мали різні можливості для економічної активності, що обумовлювалося їх правовим становищем та місцем несення служби. На відміну від польової, гарнізонна служба давала більше свободи для занять господарською діяльністю, особливо якщо контингент розміщувався не в окраїнній фортеці у місцевості з низькою густотою населення, а у великому торгово-ремісничому центрі. Для декого із особового складу російських частин та підрозділів утримання худоби, садівництво, заняття торгівлею та ремеслами було своєрідним доважком до низького жалування, а для інших можливістю нажити значні статки під час служби. Тому не дивно, що один військовий був змушений жити в казармі чи винаймати житло, а інший міг дозволити собі придбати двір.

Російський військовий контингент в Києві активно взаємодіяв із міським соціумом в економічній сфері. Для місцевого населення російські військові були як конкурентами в господарській діяльності, так і

утворювали широкий ринок збуту для товарів і послуг (власники шинків та купці мали неабиякий зиск від продажу росіянам своєї продукції). При цьому зауважимо, що конфлікти на економічному ґрунті були зумовлені і намаганням особового складу гарнізону перенести російські торгівельно-господарські практики на українські землі, і відвертим зловживанням солдатів та офіцерів своїм службовим становищем.

1. Рабинович М. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М., 1988; Його ж: Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их общественный и домашний быт. – М., 1978; Карпушенко С. Армейские будни: казарма, каша, казна, кафтан // Быт русской армии XVIII–XX века. – М., 1999. – С. 13–151; Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–початку XVIII ст. – К., 1959; Соловьев Н. Исторические очерки устройства и довольствия русских регулярных войск в первой половине XVIII столетия: 1700–1761. – СПб. – Вып. 1.; Софроненко К. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII – начала XVIII вв. – М., 1960. та ін.
2. Иконников В. Киев в 1654–1855 гг. – К., 1904. – 355 с.; Оглоблин Н «Расходная книга» Киевской приказной избы // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1896. – Кн. XI. – Отд. II. – С. 3–22; Його ж : Из киевской жизни XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ – К., 1904. – Т. 18. – Вып. 3–4. – С. 31–54; Андриевский А. Архивные материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882–1886, Вып. 1–10; Його ж: Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770–1771 гг. // Киевская старина (далі – КС). – 1891. – Т. 34. – №8. – С. 304–314; Щербина В. Стрілецька та Рейтарська вулиці у Києві // Нові студії з історії Києва В. Щербини. – К., 1926. – С. 64–66; Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. – К.: Наукова думка, 1982. – 159 с.; Божко О. Населення Києва в другій половині XVII ст. // УІЖ. – 1983. – № 9. – С. 27–32; Васильев М. З історії будівництва Печерської фортеці // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 109–115.
3. Детальніше про реформування гарнізонних військ імперії на прикладі російського військового контингенту в Києві у XVIII ст. див.: Назаренко В. Реформы гарнизонных войск Российской империи XVIII в. (на примере Киевского гарнизона) // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2015. – № 2 (197). – С. 46 – 52.
4. Детальніше про частини та підрозділи гарнізону в Києві див.: Назаренко В. Полки Київського гарнізону (1711–1764 рр.): історія, чисельність, склад // Spheres of Culture: Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies / [Ed. by Ihor Nabytovych]. – Lublin, 2014. – Volume IX. – P. 234 – 243; Його ж: Назаренко В. Артилерійські формування київського гарнізону (друга половині XVII – XVIII ст.): управління, організація, особовий склад // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 82. – С. 9 – 13; Його ж: [Кур'єри «для особых посылок»: київські рейтари XVIII ст.](#)
5. Перковський А. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 1992. – Т. 4. – Вип. 1. – С. 152. У другій половині XVII ст. цей показник мій бути і вищим, враховуючи той факт, що в Києві в той час жило не більше 12 тис. міщан, духовенства та підданих монастирів.
6. Перковский А. Новые данные о населении Киева в середине XVIII в. // Вопросы истории. – 1982. – № 6. – С. 178.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 59. – Оп.1. – Спр. 4061. – Арк. 5.
8. Андриевский А. Архивная справка о моровой язве... – С. 312–313.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 49.

10. Там само. – С. 99–100. Зрозуміло, що духовенству не подобалося сусідство військових. У 1698 р. київський митрополит Варлаам Ясницький домогався знесення рейтарських та стрілецьких дворів поблизу Софійського монастиря – див.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (1649–1825): в 45 тт. (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. III. – № 1711. – С. 660.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – № 1484. – Арк. 53 зв.
12. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868 – Т. 1. – С. 62. 122 із цих хат були покриті дранкою, лубом та очеретом.
13. Васильев М. Вказ. праця. – С. 111.
14. ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 4; Вотчини. – Спр. 122. – Арк. 9 зв. – 132.
15. Андриевский А. Исторические материалы... – К., 1884. – Вып. 7. – С. 22.
16. Иконников В. Указ.соч. – С. 68.
17. М. В-Б. [Владимирский-Буданов]. Население Киева в 1742 г. // КС. – 1888. – № 4. – Отд. 3. – С. 9–10.
18. Андриевский А. Исторические материалы... – К., 1884. – Вып. 7. – С. 20.
19. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 3; Ф.54. – Оп. 1. – Спр. 3405. – Арк. 21.
20. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3689. – Арк. 2–2 зв.
21. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Спр. 1330. – Арк. 3. У 1740 р. ціна бані становила 6 рублів.
22. Там само. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3405. – Арк. 21.
23. Ситкарева О. Киевская крепость XVIII–XIX вв. – К., 1997. – С. 61.
24. Згідно штатів 1711 р., річне жалування солдата гарнізонного полку на службі в Києві складало 5 рублів, унтер-офіцера – від 6 до майже 10 рублів.
25. Так, у 1759 р. солдата Стародубського гарнізонного полку Т. Філатова (отримував в рік менше 10 руб.), обікрала його ж дружина. Вона привласнили 45 руб., ікони з окладами, золотий перстень, каблучку, дві олов'яних тарілки, олов'яний полумисок, смушкову шубу, два шовкові платки, а також пояси, сорочки, панчохи та інший одяг. – Див.: ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3237. – Арк. 2–3.
26. Проскурякова М. «Из определенных к Остзею»: гарнизоны крепостей Выборга и Кексгольма в первой половине XVIII века. – Петрозаводск, 2012. – С. 130–131.
27. Так у п. 55 «Артикулу воїнського» 1716 р. було написано: «А ежели салдат когда караулу, и иной какой Его Величества службы и работы не имеет, и похочет своему или другому Офицеру добровольно своим портным или сапожничьим ремеслом услужить, и на оного работать, то ему в том позволяется. Однако же надлежит Офицеру о том своего вышняго уведомить, а салдату за работу справно заплатить».
28. Наприклад, під час інспекції гарнізону у Выборзі в 1737 р. було виявлено багато фактів незаконного виробництва та продажу алкогольних напоїв солдатами та офіцерами (загалом, закон порушило 36 військових). Серед інших нелегальних видів діяльності інспектори виявили також незаконну торгівлю сіллю і тютюном. – Див.: Проскурякова М. Е. «Из определенных к Остзею»... – С. 123–131.
29. Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 6. – С. 57–59.
30. Ф. Бродель відзначав, що у XVI–XVIII ст. на території Західної Європи різко зменшується кількість громадських лазень, не в останню чергу через те, що католицькі і протестантські проповідники таврували їх як «розсадник безсоромності і загрозу моралі». Ще одна причина – поширення сифілісу. – Див.: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст.: у 3 т.– К., 1995. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 278. У той же час спостерігаємо, що на території Східної Європи у XVII–XVIII ст. громадські лазні були досить поширеними. Так, торгові бані згадаються у Києві у в другій половині XVII–XVIII ст., в Чернігові, Ніжині та Полтаві – у XVIII ст.

31. Дуров И. Г. Русская баня – неизменное средство личной гигиены и поддержания здоровья военных и морских чинов в XVIII в. // Война и оружие. Новые исследования и материалы: Труды Четвертой Международной научно-практической конференции, 15–17 мая 2013 года. – СПб., 2013. – Ч. II. – С. 58–59; Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1977. – С. 60; ПСЗ. – Т. VII. – № 4548. – С. 338.
32. Переписні книги 1666 р. / [пригот. до друку і ред. В. О. Романовський]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1933. – С. 324.
33. Оглоблин Н. Из киевской жизни XVII и XVIII вв.... – С. 35–36.
34. Оглоблин Н. «Расходная книга»... – С. 10.
35. Наприклад, у 1675–1676 рр. серед тих, хто продавав на потреби гарнізону папір, віск і віконні рами, згадуються стрільці.
36. Лукьянов И. Путешествие в святую землю старообрядца московского священника Иоана Лукьянова – в царствование Петра Великого // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.: Типография Е.Я. Федерова, 1874. – С. 120.
37. Андриевский А. Исторические материалы... – К., 1884. – Вып. 7. – С. 22.
38. Там само. – К., 1884. – Вып. 7. – С. 39.
39. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Спр. 5372. – Арк. 2 зв.; Спр. 5376. – Арк. 3–3 зв.
40. Андриевский А. Исторические материалы... – К., 1885. – Вып. 8. – С. 185, 187–188.
41. Там само. – С. 150–151.
42. Делімарський Р. Є. Магдебурзьке право в Києві. – К.: Видавничий дім «Соборна Україна», 1996. – С.80.
43. Вигель Ф. Воспоминания Ф.Ф. Вигеля. М., 1864. – Ч.1. – С.42–43. В художній літературі того часу також можна відшукати приклади того, що унтер-офіцери та офіцери могли бути приватними вчителями. Так один із героїв «Недоросль» Д. Фонвізіна – відставний сержант гарнізону Цифиркін заробляв на життя тим, що давав уроки арифметики. – див.: Фонвизин Д. Собрание сочинений в двух томах. – М.;Л., 1959. – Т. 1. – С. 124–125.
44. ПСЗ. – Т. XV. – № 11056. – С. 471.
45. Акты ЮЗР. – СПб, 1867. – Т. 5. – С. 69.
46. Лукьянов И. Путешествие в святую землю старообрядца московского священника Иоана Лукьянова... – С. 121.
47. Б. [Біляшівський М.]. К характеристике московских ратных людей, служивших в малороссийских городах // КС. – 1894. – № 7. – С. 105–111. Жертвами крадіжок Мильникова стали, зокрема, бурмістр В. Зиженко, колишній війт Ж. Тадрина, дружина генерального судді Михайла Воеховича та племінник гетьмана Івана Мазепи Андрій Войнаровський.
48. ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5372. – Арк. 2 зв.